

Ετερολογίες

Περιοδική Έκδοση Κοινωνικής Θεωρίας και Έρευνας
για το Δίκαιο

Τρόπος παραπομπής:

Κωνσταντινοπούλου, Δανάη, «Το ριζικό κακό στη σύλληψη της Hannah Arendt.», *Ετερολογίες. Περιοδική έκδοση κοινωνικής θεωρίας και έρευνας για το δίκαιο*, τεύχος 2, Ιούλιος 2021, σελ. 13-22. Προσβάσιμο σε: <https://eterologies.com/2021/07/03/arendt-modes-of-evil/>

Το ριζικό κακό στη σύλληψη της Hannah Arendt.

Της Δανάης Κωνσταντινοπούλου*

Ένα ζήτημα που απασχόλησε την Arendt, κατά τη δίκη του Eichmann είναι αυτό της φύσης του κακού, το οποίο απασχόλησε και πολλούς άλλους φιλοσόφους, μεταξύ των οποίων και ο Kant, ο οποίος εισήγαγε την έννοια του ριζικού κακού. Την έννοια αυτή την υιοθέτησε και η Arendt στο έργο της για τον ολοκληρωτισμό προσαρμόζοντάς την στη δική της συλλογιστική, πριν καταλήξει στη διατύπωση της κοινοτοπίας του κακού.

Το «ριζικό κακό» στον Kant

Για να διερευνήσουμε το περιεχόμενο της έννοιας του «ριζικού κακού» είναι χρήσιμο να ξεκινήσουμε από την καντιανή νοηματοδότησή της, ώστε να διαπιστώσουμε, εν συνεχεία, την ιδιαιτερότητα και τη διαφοροποίηση της αρεντικής σύλληψης. Ο Immanuel Kant διατυπώνει μια θεωρία εντελώς κοσμική, απομακρυνόμενος από προηγούμενες μεταφυσικές θρησκευτικές προσεγγίσεις. Στο έργο του

* ΜΔΕ στην Κοινωνιολογία και στην Ιστορία του Δικαίου, Νομική, ΕΚΠΑ.

«Θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο»¹, ο Kant αναφέρεται στο κακό στο πλαίσιο μιας ηθικής σφαίρας, εντός της οποίας ο άνθρωπος διαθέτει την ελευθερία να επιλέξει το καλό –ήτοι τον ηθικό καθολικό νόμο- ή το κακό, δηλαδή την απόρριψη, τη μη εκπλήρωση, την αδιαφορία προς τον ηθικό κανόνα. Η καντιανή προσέγγιση επιδιώκει να συνδυάσει τρεις θεμελιώδεις εκφάνσεις της ανθρωπίνης υπόστασης: τη ριζική εγγενή ελευθερία, την εγγενή ανθρωπινή τάση για το καλό, και την εγγενή ανθρωπινή ροπή προς το κακό, ενώ έχει εγερθεί διεξοδική συζήτηση, αναφορικά με την προέλευση της καντιανής έννοιας του κακού, για την οποία άλλοι έχουν προτείνει την αναγωγή της στην υπερβατολογική θεμελίωση, ενώ άλλοι την εντοπίζουν να διαπλάθεται εντός της «ακοινώνητης κοινωνικότητας». Σε κάθε περίπτωση, η φύση του κακού στην καντιανή σκέψη επιχειρείται να αποκωδικοποιηθεί σε συσχέτιση με τον χαρακτήρα του ανθρώπου ως ηθικού δρώντος.

Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τον φιλόσοφο, έχουμε καλή πρόθεση μόνο όταν επιλέγουμε να προβούμε σε ηθικά ορθές πράξεις, εξαιτίας της ποιότητάς τους αυτής και, σε αντίθετη περίπτωση, έχουμε κακή πρόθεση εφόσον επιλέγουμε να πράξουμε ανήθικα. Σε αυτό το σημείο και, επειδή δεν είναι όλες οι κακές πράξεις της ίδια ποιότητας, ο φιλόσοφος διαμορφώνει κάποιου είδους διαβάθμιση-κατηγοριοποίηση της ποιότητας του κάθε φορά εκδηλούμενου κακού:

¹ Kant, Immanuel, Η Θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια: Κώστας Ανδρουλιδάκης, Αθήνα 2007.

Στον χαμηλότερο βαθμό του κακού κατατάσσεται η αδυναμία της βούλησης. Ένας αδύναμος άνθρωπος προσπαθεί να επιτελέσει ηθικές πράξεις, επειδή ακριβώς αξιολογούνται ως ηθικές, αλλά εξαιτίας ενός αδύναμου ή ασταθούς χαρακτήρα αδυνατεί να ακολουθήσει απρόσκοπτα και απaráκαμπτα μια τέτοια κατεύθυνση, με αποτέλεσμα να οδηγείται στο κακό.

Στο δεύτερο επίπεδο εντάσσεται η ανηθικότητα. Στο εν λόγω επίπεδο του κακού, ο αυτουργός δεν επιλέγει τις ηθικές πράξεις εξαιτίας της ηθικότητάς του, αλλά επιλέγει να πράξει ηθικά, αφενός, για λόγους ηθικότητας και, αφετέρου, εξαιτίας κάποιου άλλου προσωπικού κινήτρου, που ενδέχεται να του προσπορίζει κάποιο όφελος. Με άλλα λόγια, η επιλογή του αναφορικά με το πράττειν δεν εκπορεύεται από αμιγώς ηθικά κίνητρα. Με βάση αυτήν την παραδοχή, η ανηθικότητα είναι χειρότερη από την αδυναμία, γιατί η πρώτη περιλαμβάνει και μη ηθικά κίνητρα, ενώ στην περίπτωση του αδύναμου χαρακτήρα και, παρά την αποτυχία στην επιτέλεση της ηθικής πράξης, υπάρχει η ηθική πρόθεση και η αποδοχή του ηθικού νόμου.

Στο έσχατο στάδιο της διαβάθμισης του κακού εντοπίζεται η ηθική διαστροφή. Εκείνος που χαρακτηρίζεται από ηθική διαστροφή αντιστρέφει την ιεραρχική προτεραιότητα των κινήτρων και αντί να θέτει τον καθολικό ηθικό νόμο υπεράνω όλων, επιλέγει τα ιδιοτελή κίνητρα, όπως τον εγωισμό και τη ματαιοδοξία. Κατά συνέπεια, ο δρών επιλέγει τον ηθικό νόμο μόνο στην περίπτωση που αυτός συνάδει με το ίδιο όφελος, όμως, σε αυτήν την περίπτωση, η

συμπτωματικά τελούμενη ηθική πράξη δεν λαμβάνει καμία ηθική αξία, αλλά αντιπροσωπεύει την ανώτερη βαθμίδα του κακού.

Σύμφωνα με τον Kant, αυτή ακριβώς η πλήρης αντιστροφή των ηθικών κινήτρων συνιστά το «κακό», αλλά και, σε ατομικό επίπεδο, τον άνθρωπο που μπορεί να δημιουργήσει – να κατασκευάσει- το κακό. Το κίνητρο και η πρόθεση εδώ υποδεικνύουν την ποιότητα της ηθικής πράξης, και οφείλουν να εναρμονίζονται με τον ηθικό νόμο προκειμένου η αντίστοιχη πράξη να χαρακτηρίζεται από ηθική ορθότητα. Σε αντίθετη περίπτωση, όταν το ίδιο όφελος τίθεται ως πρωταρχικό κριτήριο της πράξης, παρακάμπτοντας τον ηθικό νόμο, εκεί αναφέρεται η χειρότερη δυνατή μορφή του κακού. Κατά συνέπεια, η αντιστροφή των κινήτρων που συνίσταται στην αντιστροφή της ηθικής τάξης, διαφθείρει τη νοσηρότητα της ηθικής πράξης στη «ρίζα» της και ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο ονομάζεται «ριζικό κακό».

Εδώ εντοπίζεται και το κρίσιμο σημείο για την έννοια του ριζικού κακού: Η ροπή προς το κακό είναι στενά συνδεδεμένη -ή σύμφυτη- με την ανθρωπίνη φύση ακόμα και στις πλέον αγαθές πράξεις, εάν αυτές δεν υποκινούνται από κάθε άλλο κίνητρο εκτός από την αποδοχή του ηθικού νόμου. Όπως ο ίδιος αναφέρει χαρακτηριστικά: «Έναν άνθρωπο τον αποκαλούμε κακό όχι επειδή διαπράττει κακές πράξεις, αλλά επειδή έχουν τέτοια υφή, ώστε να επιτρέπουν να συναχθούν σε αυτόν κακοί γνώμονες»².

Η καντιανή αποτύπωση της επιλογής του ηθικού κανόνα φαίνεται πως αναφέρεται στην ανθρωπότητα ως «όλον», καθώς αυτός συνιστά την πρώτη έλλογη επιλογή, ενώ η ροπή προς το κακό εξετάζεται ως

² Kant (2007) όπ.π. σελ. 43.

ατομική επιλογή του κάθε ανθρώπου. Στην καντιανή αντίληψη, στην ανθρωπότητα δίδεται πρώτα ο ηθικός νόμος και ο άνθρωπος επιλέγει ως ηθικά αυτόνομο υποκείμενο αν θα τον ακολουθήσει. Η επιλογή ανήθικων κινήτρων από πλευράς του ατόμου συνιστά μια ασθένεια, δηλωτική μιας «άρρωστης καρδιάς», αν, όμως, η ανήθικη επιλογή αφορά την ίδια του τη φρόνηση, την υποκειμενική αρχή της αποδοχής των γνωμόνων του, τότε αναφύεται το «ριζικό κακό»³. Ωστόσο, το «ριζικό κακό» στην καντιανή αντίληψη δεν είναι μη αναστρέψιμο, υπάρχει πάντα η δυνατότητα της συγχώρεσης και της στροφής προς τον ηθικό κανόνα. Στην καντιανή ηθική, βέβαια, θα πρέπει να συνθεωρηθεί ως βασικό κριτήριο του ηθικού πράττειν και το ζήτημα της κατηγορικής προστακτικής⁴.

Το «ριζικό κακό» στην Arendt: Ολοκληρωτισμός και Άουσβιτς

Η θέση της Arendt για τη φύση του κακού εκκινεί χαρακτηριστικά με τον ισχυρισμό ότι «το πρόβλημα του κακού θα αποτελέσει το θεμελιώδες ερώτημα της μεταπολεμικής πνευματικής ζωής στην Ευρώπη», αλλά και με την ιστορική διάσταση και αποτύπωση του

³ Ibid : «Για να αποκαλέσουμε έναν άνθρωπο κακό, θα έπρεπε να μπορεί να συνάγεται a priori από μερικές και μάλιστα από μία και μόνο συνειδητά κακή πράξη, ένας κακός γνώμονας που υπόκειται ως θεμέλιο» Συνεπώς το κακό εντοπίζεται μέσα στους γνώμονες που υιοθετούνται από τους ανθρώπους ελεύθερα και αφορά την ίδια τη «νοοτροπία» επιλογή γνωμόνων, πράγμα που συνεπάγεται ότι, τελικά, είναι μη-πιστοποιήσιμο εμπειρικά όσο και «ακατανόητο».

κακού, υπό την έννοια ότι «χωρίς τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δεν θα είχαμε διερευνήσει την ιδιαίτερη φύση του κακού». Στο έργο της Arendt εντοπίζεται αρχικά η έννοια του «ριζικού κακού», η οποία αποτυπώνει περιεχομενικά το κακό στην απόλυτη και χειρότερη μορφή έκφρασής του.

Στη διδακτορική διατριβή της Hanna Arendt για τον Ιερό Αυγουστίνο⁵, το κακό σχετίζεται με την επαναληψιμότητα της συνήθειας και την υποκειμενικότητα της συνείδησης. Αυτή η απουσία και ανικανότητα σκέψης που αποδιοργανώνει και αδρανοποιεί κάθε συνειδησιακή λειτουργία συναντάται, σύμφωνα με την ίδια, στα ολοκληρωτικά καθεστώτα.

Στα προχωρημένα στάδια του ολοκληρωτισμού, επέρχεται η εμφάνιση ενός απόλυτου κακού, απόλυτου ακριβώς επειδή η φύση του δε μπορεί να γίνει αντιληπτή από τα ανθρώπινα κίνητρα, ενός κακού που προσλαμβάνει έναν αληθινά «ριζικό» χαρακτήρα, σύμφωνα με την ίδια. Το απόλυτο κακό διατρέχεται από δύο κομβικά χαρακτηριστικά: αφενός, δεν παρουσιάζει ορισμένη αναφορά σε κάποιον επιγενόμενο σκοπό και, αφετέρου, είναι αδύνατον να προσληφθεί με ορθολογικά καταληπτικά κριτήρια.

⁴ Πρβλ. χαρακτηριστικά το παράδειγμα της κλοπής από το έργο της Arendt, Hannah, *Η πολιτική φιλοσοφία του Καντ*, μτφ. Βασίλης Ρωμανός, Αθήνα: Νήσος 2008, σ. 39.

⁵ Arendt, Hannah, *Love and Saint Augustine*, Chicago: University of Chicago Press, 1996, σελ. 77 κ.ε.

Ήδη σε αυτό το σημείο προκύπτουν ορισμένα ερωτήματα: πώς γίνεται το κακό να είναι απόλυτο αλλά, ταυτοχρόνως, και εναργέστερα εκπεφρασμένο σε ορισμένες περιπτώσεις της ιστορικής πραγματικότητας, έναντι άλλων, όπως για παράδειγμα αυτό χαρακτηριστικά αποτυπώνεται σε μία συνθήκη σαν αυτή του ναζιστικού καθεστώτος; Υπάρχει τελικά μία απόλυτη μορφή του κακού ή πολλαπλές μορφοτυπικές εκφράσεις του; Θα μπορούσε, με άλλα λόγια, να αναδυθεί το ίδιο περιεχομενικά κακό σε νέα μορφή ή, αντίθετα, θα μπορούσε ακόμα και το μορφοτυπικά ίδιο κακό να λαμβάνει μία νέα περιεχομενική συνδήλωση⁶;

Η Arendt πιστεύει ότι η φιλοσοφική παράδοση δεν είχε καταφέρει να εντοπίσει και να συλλάβει αυτή τη βαθύτερη υπόσταση του απόλυτου κακού. Θεωρεί πως ακόμη και ο Kant συνέλαβε αυτήν την έννοια, εξορθολογίζοντάς την ως μια «νοσηρή βούληση». Το ριζικό κακό δεν ομοιάζει ούτε προς το φυσικό ή το ηθικό κακό (στην εβραϊκή αντίληψη, το φυσικό κακό συνιστά μια έκφραση δυσαρέσκειας της φύσης στον άνθρωπο, μέσα από τη διαμόρφωση φυσικών φαινομένων, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι η φύση ενσαρκώνει και διαπνέεται από το θείο στοιχείο, το οποίο λειτουργεί τρόπον τινά «σωφρονιστικά» απέναντι στις ηθικές επιλογές του ανθρώπου και δρα προς την κατεύθυνση αυτή εν αγνοία του).

Η Hannah Arendt, αξιοποιώντας τον καντιανό όρο του «ριζικού κακού», στο πλαίσιο της δικής της διερώτησης γύρω από τα μεταφυσικά θεμέλια της έννοιας, επιδιώκει να εξετάσει την έννοια

του κακού στην πλήρη και απόλυτη μορφή του, που δε μπορεί να παραλληλιστεί με καμία άλλη, όπως αυτή εκφράστηκε κατά κύριο λόγο τον 20^ο αι. στο στρατόπεδο του Άουσβιτς, προσδίδοντας στην καντιανή σύλληψη του όρου ένα αρκετά διαφοροποιημένο νόημα.

Η φιλόσοφος αντιλαμβάνεται ότι η φύση του κακού δε μπορεί να καταστεί πλήρως αντιληπτή, αλλά ορίζεται από την απόλυτη υπόστασή του στο πλαίσιο του ολοκληρωτισμού. Το «ριζικό κακό» κατευθύνεται προς την εξάλειψη της ανθρώπινης υπόστασης, μέσω της βίας στην πιο αποτρόπαιη μορφή της, δια της εξαφάνισης των τριών στοιχείων που τη διέπουν και τη συγκροτούν, πολιτικών, ηθικών και ατομικών, με απόληξη τη βιολογική εξόντωση.

Στον 20^ο αι. παρατηρήθηκε αυτή η νέα μορφοτυπική ανάδυση του κακού, μέσα από το βιοπολιτικό φαινόμενο των στρατοπέδων συγκέντρωσης και των γενοκτονιών, θεμελιωμένη στη θεωρία του αντισημιτισμού και της φυλετικής ανωτερότητας που κατέληξε στη μαζικότερη βιομηχανοποιημένη τεχνολογία εξόντωσης και κυριαρχίας. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της εν λόγω κυριαρχικής έκφρασης αποτελεί το στρατόπεδο του Άουσβιτς ως το μαζικότερο και «αποτελεσματικότερο» στρατόπεδο εξολόθρευσης. Το στρατόπεδο αυτό σηματοδότησε και τον τόπο συμπύκνωσης της ολοκληρωτικής κοσμοαντίληψης που προβλήθηκε από το ναζιστικό καθεστώς περί της απόλυτης μορφής της κυριαρχίας, τη νέα ομογενοποιημένη πραγματικότητα της αδιαφοροποίητης εξουσίας, χωρίς περιθώριο παρέκκλισης.

⁶ Kauppinen, Jari, "Hannah Arendt's Thesis on Different Modes of Evil." *Collegium* 8, 2010, σελ. 48-66.

Στο σημείο αυτό καθίσταται σαφές ότι η Arendt θέτει το ίδιο το ολοκληρωτικό φαινόμενο ως δομικό άξονα ανάλυσης του ριζικού κακού και, κατά συνέπεια, είναι αναγκαίο να ανατρέξουμε καταρχάς στον τρόπο με τον οποίο η ίδια επιδιώκει να σκιαγραφήσει τη φυσιογνωμία του ολοκληρωτισμού. Η φιλόσοφος επισημαίνει την αντίφαση που με την οποία έρχεται αντιμέτωπη, καθώς μια παραδοσιακή αντίληψη στην ιστοριογραφία αποσκοπεί στη διάσωση της μνήμης μέσω της καταγραφής ορισμένων γεγονότων, ώστε να εισέλθουν στο στάδιο της αιωνιότητας, ενώ η ίδια η Arendt καταγράφει τα γεγονότα που συνθέτουν τη μορφή του ολοκληρωτικού φαινομένου, προκειμένου να συμβάλει στη στηλίτευση, την αποδόμηση και την καταστροφή του⁷.

Αρχικά, η φιλόσοφος εξετάζει τον τρόπο με τον οποίον ο ιμπεριαλισμός και η αποικιοκρατία εγείρουν τα εθνικά ένστικτα των κατεκτημένων λαών, αφού τα άτομα, υφιστάμενα την απώλεια, ωθούνται σε αναζήτηση ενός συνεκτικού στοιχείου, ενώ, παράλληλα, η επέκταση της γραφειοκρατικοποιημένης διοίκησης αποικίζει κάθε δυνατότητα πραγμάτωσης του πολιτικού πράττειν. Ιδιαίτερη μνεία αφιερώνει στα εθνικά κινήματα, τα οποία ανάγουν την ύπαρξη του έθνους σε μια απώτερη θρησκευτική καταγωγή, από την οποία και συνάγονται δεδομένα δικαιώματα. Σύμφωνα με τη φιλόσοφο, εδώ εντάσσεται και η παράδοση του αντισημιτισμού, αφού η στοχοποίηση των Εβραίων ως απάτριδων και ως «αντίπαλου εκλεκτού λαού»

⁷ Arendt, Hannah, “A reply to Eric Voegelin’s review of *The Origins of Totalitarianism*”, σε: *Review of Politics* 15, Ιανουάριος 1953, σελ. 77-78: «Πώς να γράψω ιστορικά για κάτι το οποίο δεν θέλω να διασώσω, αλλά αντίθετα νιώθω υποχρεωμένη να καταστρέψω;».

αποτέλεσε την αναγκαία καύσιμη ύλη των ολοκληρωτικών συστημάτων⁸. Η Arendt, ωστόσο, αρνείται την ιδιότητα του Εβραίου ως αποδιαπομπάιου τράγου, προσομοιάζοντας την επιλογή της αυτή με την απόρριψη της ιστορικής αιτιοκρατικής αντίληψης. Το φαινόμενο της ολικής κυριαρχίας δεν χαρακτηρίζεται από φυλετικές προτιμήσεις, αλλά από την κρίση των πολιτικών θεσμών και του κράτους: εκεί όπου ο άνθρωπος αποκόπτεται από τη δημόσια σφαίρα και από τις διυποκειμενικές σχέσεις που αναπτύσσει στο πλαίσιο μιας ομαλής οργανωμένης πολιτικής κοινωνίας, έως ότου καταστεί ένα υποκείμενο αποστερημένο από κάθε δυνατότητα κρίσης.

Το ολοκληρωτικό σύστημα στην Arendt αποτυπώνεται μέσα από τη σκιαγράφηση ορισμένων «καινοτομιών» που επιστρατεύτηκαν ιστορικά το ναζιστικό καθεστώς του Χίτλερ στη Γερμανία και το σταλινικό καθεστώς στη Ρωσία. Οι καινοτομίες αυτές εντοπίζονται στην εμφάνιση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών, τα οποία θεμελιώνουν και εδραιώνουν τη νέα μορφή κυριαρχίας.

Η ολοκληρωτική προπαγάνδα αξιοποιεί τα χαρακτηριστικά του μύθου και μία αυστηρή εσωτερική ενότητα, αποκόπτοντας κάθε διαδικασία λογικού ελέγχου και διαστρέφοντας τα πραγματικά δεδομένα⁹. Οι μάζες τείνουν να πείθονται, γεγονός που παράλληλα δηλώνει την έμμεση απόρριψή τους απέναντι στη δεδομένη κοινωνική πραγματικότητα, κατά την οποία έχουν απωλέσει την ιδιότητά τους ως πολιτικά υποκείμενα. Ο ολοκληρωτισμός

⁸ Arendt, Hannah, *Οι απαρχές του Ολοκληρωτισμού (I): Αντισημιτισμός*, μτφ. Βασίλης Τομανάς, Θεσσαλονίκη: 2017 α.

⁹ Arendt, Hannah, *Οι απαρχές του Ολοκληρωτισμού (III): Ολοκληρωτισμός*, μτφ. Βασίλης Τομανάς, Θεσσαλονίκη: Νησίδες, 2017 c.

προϋποθέτει, ακόμη, τον φανατισμό των οπαδών του, που επέρχεται μέσα από την αναγωγή των τάξεων σε μάζες, με την παράλληλη απώλεια κάθε έννοιας κοινωνικής αλληλεγγύης και αποστροφής απέναντι στη δημόσια ζωή. Δομικό στοιχείο του είναι η απόλυτη και απροϋπόθετη νομιμοφροσύνη, σε συνδυασμό με την αδιαπραγμάτευτη υποταγή.¹⁰ Μία τέτοια νομιμοφροσύνη μπορεί να επιτευχθεί μόνο από υποκείμενα που έχουν αποσπαστεί από το ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο και τα οποία, έχοντας απωλέσει την ιδιότητα του ανήκειν, επιδιώκουν να ενταχθούν σε ένα κόμμα ή κίνημα ή, ακόμη, επιδιώκουν να διασώσουν την ατομική τους ασφάλεια, καταπατώντας κάθε ηθικό ή αξιακό περιεχόμενο.

Τα συστήματα αυτά στηρίζονται σε μία δεδομένη οργάνωση, η οποία διαμορφώνει μία διαιρετική τομή ανάμεσα σε «εμάς» και τους «άλλους», αλλά και στις οργανώσεις βιτρίνας, τους συμπαθούντες και τα μέλη. Στην κορυφή όλων αυτών τοποθετείται ο αρχηγός, με την αδιαμφισβήτητη και υπέρτατη εξουσία του, οι αποφάσεις του συνιστούν εκ των πραγμάτων δίκαιο, αφού αποσκοπούν σε μια απώτερη ιστορική ή φυσική συνθήκη και κανείς δεν δύναται να κρίνει συγχρονικά την ορθότητά τους. Ο ηγέτης ενσαρκώνει τον «έμψυχο νόμο», όπως παρατηρεί ο Agamben¹⁰, ενώ διατηρεί αδιαμεσολάβητη σχέση με τις μάζες, δομώντας ένα σύστημα εξουσίας, όπου κάθε θεσμός και μηχανισμός εκφράζει τη βούλησή του.

Στο ολοκληρωτικό πλαίσιο, το σύνολο του πληθυσμού είναι δυναμικά διωκόμενο και, σε κάθε περίπτωση, εξ ορισμού ύποπτο, αφής στιγμής

¹⁰ Agamben, Giorgio, *Homo Sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφ. Παναγιώτης Τσιαμούρας, επιμέλεια-επίμετρο: Γιάννης Σταυρακάκης, Αθήνα: Scripta, 2005, σελ. 266, 267, 280.

απαρτίζεται από έλλογα υποκείμενα, δεδομένου ότι η ίδια η έλλογη δραστηριότητα λογίζεται ως επικίνδυνη. Σαφέστατα, στην απόλυτη εκδήλωση του ολοκληρωτισμού η έννοια του αντικειμενικού εχθρού και του τελούμενου εγκλήματος καθίστανται κενές νοήματος, αφού η επιλογή των θυμάτων είναι τυχαία και η επίφαση κατηγορητηρίου περιττή.

Ο ολοκληρωτισμός ορίζεται ως μία νέα μορφή διακυβέρνησης, που δεν αρκεί να συσχετιστεί με ορισμένες μονοκομματικές δικτατορίες ή τυραννίες (όπως επί παραδείγματι το φασιστικό καθεστώς του Μουσολίνι ή η στυγνή δικτατορία του Πινοςέτ). Με βάση την πολιτειακή διάκριση στην οποία προβαίνει η φιλόσοφος, διακριτό χαρακτηριστικό των ολοκληρωτικών συστημάτων συνιστά μία νέα διάσταση του νόμου, ένας νόμος που δεν είναι ούτε ρητός και θεσπισμένος, ούτε κατηγορημένος, αλλά βρίσκεται σε διαρκή κίνηση, αναγόμενος σε μια υπέρτερη φυσική ή ιστορική συνθήκη. Ο νόμος δεν αναιρείται, αλλά υποτάσσεται στην υπηρεσία της κυριαρχίας. Το δίκαιο υπόκειται σε ρευστοποίηση, απεκδυόμενο τη σταθεροποιητική του λειτουργία εντός του κοινωνικού γίνεσθαι. Την ίδια στιγμή, βέβαια, που το ολοκληρωτικό σύστημα ενδέχεται να αψηφά τους νόμους, αξιώνει να παρουσιάζεται ως απολύτως νομότυπο, αφού το δίκαιο στο οποίο υπακούει θεμελιώνεται μεταφυσικά, με βάση τη δεδομένη πρόσληψη των αρχών της φύσης ή της ιστορίας. Αυτός ο νόμος «εν κινήσει» πραγματώνεται μέσω της τρομοκρατίας που επιδιώκει να οικοδομήσει μία έννοια του ανθρώπινου είδους,

καταργώντας τα επιμέρους υποκείμενα: τα μέρη οφείλουν να θυσιαστούν για το όλον, η ποικιλομορφία των ανθρώπων προς χάριν του ιδεατού ανθρωπότυπου.

Στο πλαίσιο λειτουργίας του «ριζικού κακού», μέσα από την ιστορική εμπειρία του ολοκληρωτισμού και των στρατοπέδων, η φιλόσοφος διακρίνει τρία στάδια, τα οποία διέρχεται η μορφή του. Αρχικά, συντελείται η καταστροφή του νομικού προσώπου, δια της αφαιρέσεως των πολιτικών δικαιωμάτων του θύματος. Με αυτόν τον τρόπο, αποστερούσαν από τα θύματα την όποια νομική προστασία τους παρείχε το κράτος. Τα θύματα κατέληγαν έρμαιο της κρατικής αυθαιρεσίας, η οποία εφάρμοσε αρχικά τις «προληπτικές συλλήψεις» και, έπειτα, τη μεταφορά στα στρατόπεδα, πρώτα για συγκεκριμένα τμήματα του πληθυσμού στα οποία είχε αφαιρεθεί η ιθαγένεια και, κατά συνέπεια, τα δικαιώματα του πολίτη. Η νομιμότητα παύει να υφίσταται, το δικαιοκ πλαίσιο ως σταθεροποιητικός παράγοντας καταργείται, η ανορθολογικότητα εδραιώνεται, ενώ η εφαρμογή της εξόντωσης με φυλετικά κριτήρια καταργεί το βασικό θεμέλιο της νεωτερικότητας περί αντιστοίχισης εγκλημάτων και ποινών¹¹.

Στο στόχαστρο βρέθηκαν κοινωνικές κατηγορίες όπως οι μετανάστες ή ακόμη και όσοι είχαν απώτερη καταγωγή από άλλη χώρα, πολιτικές και θρησκευτικές ομάδες, άτομα με διαφορετικό σεξουαλικό προσανατολισμό, άτομα με αναπηρίες και εν γένει όσοι το καθεστώς θεωρούσε ότι διαθέτουν τα χαρακτηριστικά της αρίας φυλής.

Κατά το δεύτερο στάδιο, συντελούνταν η εξόντωση του ηθικού προσώπου: το θύμα απεκδύονταν τα ηθικά του πρότυπα, αφού ο ναζισμός στόχευε στην απαλοιφή της ηθικής διάστασης της ανθρωπινότητας, τοποθετούμενο σε μια ζώνη ηθικής ανυπαρξίας. Το θύμα εισέρχεται σε μία γκρίζα ζώνη, όπου σχεδόν είναι ασαφής ο διαχωρισμός διώκτη και διωκόμενου, εξαιτίας της συμμετοχής των ιδίων των κρατουμένων στη διοίκηση των στρατοπέδων. Οι ηθικές αξίες αποσαθρώνονται -αφού η αλληλεγγύη ως συνεκτικός δεσμός των κοινωνικών υποκειμένων καταρρέει- και καταλήγουν στο σημείο μηδέν: η απουσία ηθικών επιλογών και εναλλακτικών, η απουσία κάθε έννοιας νοήματος εντός των στρατοπέδων διαμορφώνει έναν τόπο μηδενισμού κάθε περιεχομένου ηθικότητας: μοναδική αποτέλεσμα, ανεξαρτήτως ηθικής στάσης, είναι ο θάνατος.

Στο τρίτο και τελευταίο στάδιο, συντελείται η αναίρεση της ίδιας της προσωπικότητας, καταργώντας το δικαίωμα στον αξιοπρεπή θάνατο. Η ανωνυμία αποστερεί από το θύμα το ίδιο το δικαίωμα στη μνήμη και, κατά συνέπεια, το δικαίωμα ολοκλήρωσης του νοήματός της μέσω της επισφράγισης του επώνυμου θανάτου. Η ανωνυμία καθίσταται συστατικό στοιχείο της «γυμνής ζωής» των θυμάτων, ήδη από τη μεταφορά τους στα στρατόπεδα, αφού κανείς δεν γνωρίζει πού βρίσκεται ο κρατούμενος, ούτε καν αν είναι ζωντανός ή νεκρός. Ιδιαίτερα σε περιστατικά όπου το θύματα επεδείκνυαν αντίσταση, οι αρχές των στρατοπέδων μεριμνούσαν ώστε να μην καταστεί γνωστός ο θάνατός τους, προκειμένου να αποφύγουν περιστατικά εξεγέρσεων ή αναταραχών.

¹¹ Όπως μας παραδίδει η Arendt, το σοκ των μη ποινικών και πολιτικών κρατουμένων ήταν τέτοιο, που κατέρρεαν πρώτοι.

Εντός των στρατοπέδων συγκέντρωσης πραγματοποιήθηκε η σύλληψη της ολικής κυριαρχίας, απηλλαγμένη από κάθε επιγενόμενο σκοπό θα μπορούσαν αυτά να εκλάβουν ως επίφαση ωφελμιστικής λειτουργίας. Τα στρατόπεδα μετατρέπονται από μέσο σε σκοπό, αφού αυτοσκοπός είναι η ίδια η εξόντωση της ανθρώπινης υπόστασης, ο αφανισμός της οποίας συνιστά την πλέον έκδηλη και ουσιαστική έκφανση του πυρήνα του ναζιστικού καθεστώτος. Ένας τόπος στον οποίον η ορθολογικότητα αποδομείται, ωθώντας στην κατασκευή του πλέον ανορθολογικού μηχανισμού εξόντωσης, εντός του οποίου ο θάνατος εκπηγάει από την πλήρη αυθαιρεσία και επιστεγάζεται από την παντελή απουσία νοήματος.

Σαν ένα αποτρόπαιο βιοπολιτικό πείραμα, βασικό στοιχείο των στρατοπέδων ήταν να καταστήσουν την ανθρώπινη ζωή περιττή, στοχεύοντας στον πυρήνα της, περιστέλλοντας και ισοπεδώνοντας κάθε ανθρώπινη ιδιότητα, έτσι που το θύμα να αναμένει απλώς τον θάνατό του. Όπως μας παραδίδει και η Arendt στο «Οι τεχνικές των κοινωνικών επιστημών και η μελέτη των στρατοπέδων συγκέντρωσης»¹², τα στρατόπεδα όχι μόνο δεν επέφεραν οικονομικό όφελος στους Ναζί, αλλά μάλλον καθίσταντο και ζημιογόνα, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του πολέμου, που οι Ναζί έδειχναν, ωστόσο, να ενδιαφέρονται περισσότερο για τη λειτουργία των «εργοστασίων εξόντωσης, παρά για τη νίκη στον πόλεμο». Τα στρατόπεδα αποτέλεσαν, στην πραγματικότητα, το συστατικό στοιχείο και τη θεμελιακή βάση του ολοκληρωτικού καθεστώτος του Γ' Ράιχ,

¹² Arendt, Hannah, «Οι τεχνικές των κοινωνικών επιστημών και η μελέτη των στρατοπέδων συγκέντρωσης, μετάφραση Βίκυ Ιακώβου, σε: Σύγχρονα Θέματα, τχ. 83, Δεκέμβριος 2003, σ. 44-51.

διασφαλίζοντας στο καθεστώς την ιδιότητα του κυρίαρχου που δύναται να ορίζει το ανθρώπινο από το μη ανθρώπινο ον.

Ο πλήρης έλεγχος της ανθρώπινης ζωής και λειτουργίας, η απουσία κάθε είδους μη ελεγχόμενης αντίδρασης και η προβλεψιμότητα της συμπεριφοράς συνθέταν, μεταξύ άλλων, την κυριαρχία επί της ζωής. Η μαζική παραγωγή της «βιομηχανίας» θανάτου, τοποθετούμενη σε ένα σημείο που μοιάζει να κείται εκτός κοινωνίας, αποκομμένο από τον υπόλοιπο κόσμο, σε έναν τόπο που μοιάζει να σχηματίζει μια γκριζα ζώνη εντός και εκτός ζωής, εντός και εκτός νόμου, όπου η φρικαλεότητα και η θηριωδία επανεφευρίσκεται και νοηματοδοτείται όπως ποτέ ξανά στην ιστορία με την πολλαπλασιαστικότητα του θανάτου συνθέτουν το «ασύλληπτο» για κάθε ανθρώπινη λογική. Η μεθοδολογία σκέψης που και τα νοητικά σχήματα που διαμόρφωσε ο ανθρώπινος πολιτισμός μέχρι το Άουσβιτς δεν αρκούν για να προσεγγίσουν αυτό που συνέβη εκεί.

Η φιλόσοφος ανατρέχει σε άλλα ιστορικά παραδείγματα, από την αποικιοκρατία¹³ και την εξόντωση των ιθαγενών μέχρι τον θεσμό της δουλείας και τις μονάδες καταναγκαστικών έργων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, τα οποία συνδέει ως κοινό στοιχείο η επιδίωξη ορισμένου σκοπού που αποφέρει κάποια ωφέλεια στον δράστη (έστω και αν αυτό είναι η βούληση για δύναμη, όπως η ίδια αναφέρει). Τα στρατόπεδα συγκέντρωσης¹⁴, όμως, ενσαρκώνουν το παράλογο, με την απουσία οιωνδήποτε ωφελμιστικών κριτηρίων, το μόνο που απομένει είναι να τα προσεγγίσουμε εντάσσοντάς τα στη σφαίρα της

¹³ Arendt, Hannah, *Οι απαρχές του Ολοκληρωτισμού (II): Ιμπεριαλισμός*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Θεσσαλονίκη: Νησίδες, 2017 β.

¹⁴ Arendt (2017 c) οπ.π. 184 επ.

πλασματικότητας, αφού είναι αδύνατον να κατανοήσουμε την ουσία τους.

Εκεί όπου αναδύεται το αλλόκοτο, εκεί ακριβώς εδρεύει το πεδίο του ολοκληρωτισμού. Εντός αυτής της σφαίρας, εντοπίζονται οι φύλακες και οι κρατούμενοι, εκ των οποίων οι πρώτοι είναι μάλλον πέρα για πέρα «κανονικοί πολίτες», ενώ οι δεύτεροι πέρα για πέρα αθώοι. Ανάμεσά τους, αναπτύσσεται μια «γκρίζα ζώνη» την οποία συμπληρώνουν οι Sonderkommando, μια κατηγορία στη σφαίρα του «μεταξύ» κρατουμένων και φυλάκων, μελλοθάνατοι που συνεργάζονταν ή εξαναγκάζονταν να συνεργαστούν με τους βασανιστές τους.

•

Τα στρατόπεδα αποτέλεσαν το πείραμα της ολικής κυριαρχίας επί της ανθρώπινης φύσεως, με στόχο το ανθρώπινο πρόσωπο να καταστεί ένα πλήρως εξαρτώμενο ον, ένα σύνολο υπολογίσιμων αντιδράσεων, ακόμα και όταν ο θάνατος караδοκεί και επρόκειτο να επέλθει με βεβαιότητα. Όπως επισημαίνει η Arendt, είναι αδύνατο για τις κοινωνικές επιστήμες να μελετήσουν ένα τόσο ανορθολογικό εγχείρημα, όπου, ό,τι γνωρίζαμε για την ανθρώπινη κατάσταση, τα κίνητρα, τις συμπεριφορές ή και τον ίδιο τον θάνατο, ακυρώνεται.

Το ιδεολογικό υπερνόημα της εξαχρείωσης διαδραμάτισε το επιστέγασμα ενός κόσμου δομημένου στην παραφροσύνη, περικλειστού και αποκομμένου από το όποιο άλλο νόημα διατρέχει τον έξωθεν κόσμο. Η λογική και η ηθική μας υποχωρεί και παραλύει μπροστά στην εγκαθίδρυση μιας τέτοιας θανατηφόρας μηχανής,

μπροστά θέαση ενός τόσο ανορθολογικού πειράματος, στη ρηχότητα και την κενότητα του θανάτου ως αυτοσκοπού.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Agamben, Giorgio, *Homo Sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφ. Παναγιώτης Τσιαμούρας, επιμέλεια-επίμετρο: Γιάννης Σταυρακάκης, Αθήνα: Scripta, 2005

Arendt, Hannah, «Οι τεχνικές των κοινωνικών επιστημών και η μελέτη των στρατοπέδων συγκέντρωσης, μετάφραση Βίκυ Ιακώβου, σε: *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 83, Δεκέμβριος 2003, σ. 44-51.

-----, *Οι απαρχές του Ολοκληρωτισμού (I): Αντισημιτισμός*, μτφ. Βασίλης Τομανάς, Θεσσαλονίκη: 2017 a.

-----, *Οι απαρχές του Ολοκληρωτισμού (II): Ιμπεριαλισμός*, μτφ. Βασίλης Τομανάς, Θεσσαλονίκη: Νησίδες, 2017 b.

-----, *Οι απαρχές του Ολοκληρωτισμού (III): Ολοκληρωτισμός*, μτφ. Βασίλης Τομανάς, Θεσσαλονίκη: Νησίδες, 2017 c.

-----, “A reply to Eric Voegelin’s review of *The Origins of Totalitarianism*”, σε: *Review of Politics* 15, Ιανουάριος 1953, σελ. 76-84.

-----, *Η πολιτική φιλοσοφία του Καντ*, μτφ. Βασίλης Ρωμανός, εκδ. Νήσος 2008

-----, *Love and Saint Augustine*, Chicago: University of Chicago Press, 1996

Kant, Immanuel, *Η Θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια: Κώστας Ανδρουλιδάκης, Αθήνα 2007.

Kauppinen, Jari, “Hannah Arendt's Thesis on Different Modes of Evil.” *Collegium* 8, 2010, σελ. 48-66.